

EEN PRAKTISCHE HANDREIKING VOOR
ISLAMITISCHE ZORG ROND STERVEN EN OVERLIJDEN

Tot de laatste adem en daarna

Waar geloof,
waardigheid en
mensenlijkheid
samenkomen

Samen nabij

EEN PRAKTISCHE HANDREIKING VOOR
ISLAMITISCHE ZORG ROND STERVEN EN OVERLIJDEN

Tot de laatste adem en daarna

Samira El Moussaoui
Verpleegkundige & auteur
s.elmoussaoui@careyn.nl

Met religieuze inhoudelijke toetsing door:
Dr. Bahaeddin Budak
Voorzitter van het CvB van IUA:
International University of Applied Sciences Amsterdam

© Careyn 2026

Samen nabij

Inhoud

Voorwoord	5
Inleiding	6
De stervensfase	8
Stap 1: Het lichaam richting de Ka'ba (Mekka)	9
Stap 2: De laatste woorden, de geloofsbelijdenis (Shahada)	10
Stap 3: Het reciteren van surat Yasin	11
Bij overlijden	12
Stap 1: Het sluiten van de ogen: een smeebede van rust	13
Stap 2: Het sluiten van de mond	14
Stap 3: Positioneren van het lichaam: voorbereiding op de rituele wassing	15
Stap 4: Verwijdering van medische hulpmiddelen	16
Stap 5: Beperken van contact	17
Stap 6: Snelheid van de uitvaart	18
Stap 7: Lichaam bedekken	19
Stap 8: Salat al-Janaza - het dodengebed	20
Stappenplan	
Wat kan je doen als zorgverlener, afdeling en organisatie?	21
1. Zorgverlener	22
2. Afdeling/ Teamniveau	23
3. Organisatieniveau	24
Dankwoord	25
Bronnenlijst	26

Voorwoord

Dit idee is niet achter een bureau ontstaan, maar in de praktijk.

In de gangen van verschillende afdelingen, in verpleeghuizen en bij families thuis. Steeds vaker werd ik benaderd door collega's en familieleden met dezelfde vraag:

“Wil jij alsjeblieft de laatste rituelen doen? Jij weet hoe het hoort bij moslims.”

Aan de ene kant voelde dat als een vorm van vertrouwen en waardering. Aan de andere kant werd voor mij heel zichtbaar hoe groot de handelingsverlegenheid soms is bij zorgverleners als het gaat om terminale islamitische zorg. Niet omdat collega's het niet willen, maar omdat ze het simpelweg niet goed weten: wat mag? wat moet? wat is belangrijk voor de cliënt en de familie? en waarom?

We zien in Nederland een duidelijke toename van oudere en terminale islamitische zorgvragers in de zorg. Zij wonen in verpleeghuizen, worden opgenomen in het ziekenhuis, krijgen thuiszorg of palliatieve zorg. Toch sluit de kennis en het handelen van zorgverleners nog niet altijd aan bij hun religieuze en culturele wensen. Dit kan leiden tot onzekerheid, spanningen met familie of het gevoel dat iemand niet op een passende, waardige manier afscheid kan nemen.

Deze gids is geschreven om daar verandering in te brengen. Het doel is om:

- Inzichtelijk te maken wat er gedaan wordt rondom de laatste levensfase en het overlijden bij islamitische zorgvragers.
- Uit te leggen waarom deze handelingen en rituelen belangrijk zijn.
- En concrete handvatten te bieden, zodat zorgverleners met meer rust, respect en vertrouwen kunnen handelen.

Ik geloof dat goede terminale zorg begint bij begrip: begrip voor de beleving van de zorgvrager, de betekenis van het geloof, en de rol van familie. Door kennis te delen, woorden te geven aan rituelen en ruimte te maken voor vragen, bouwen we samen aan zorg die recht doet aan wie iemand is: tot het allerlaatste moment.

Aan het einde van deze gids vind je een stappenplan dat praktische inzichten geeft op drie niveaus:

- Wat je als zorgverlener kunt doen.
- Wat je als afdeling/team kunt organiseren.
- En welke keuzes je als organisatie kunt maken om islamitische terminale zorg beter te borgen.

Met deze gids hoop ik dat niemand meer hoeft te zeggen: “Ik weet het eigenlijk niet, wil jij het maar doen?”

In plaats daarvan wens ik dat we samen kunnen zeggen:

“We weten wat belangrijk is en we doen het met respect, zorgvuldigheid en oprechte aandacht.”

Inleiding

Het omgaan met overlijden is één van de meest ingrijpende gebeurtenissen in het leven: voor families, voor zorgverleners en voor iedereen die met verlies te maken krijgt. Maar voor moslims is sterven niet alleen het einde van het aardse bestaan, het is ook het begin van de ontmoeting met Allah. In de islam wordt de dood gezien als onderdeel van het leven en als een overgang die zowel spirituele begeleiding als praktische zorg vereist.

Voor families heeft het proces rondom sterven en overlijden een diepe religieuze en culturele betekenis. Rituelen zijn niet alleen bedoeld om het lichaam met respect te behandelen, maar dienen ook als troost, gebed en verbinding voor de nabestaanden. Het uitvoeren van deze handelingen helpt familie en gemeenschap om hun verdriet te dragen, betekenis te geven aan het afscheid en ondersteuning te vinden in het geloof. Het volgen van islamitische rituelen versterkt het gevoel van verbondenheid, niet alleen binnen de familie, maar ook met een groter geheel: de gemeenschap, het geloof en Allah. Het biedt rouwenden een gevoel van vrede, herkenning en richting. Tegelijkertijd geeft het zorgverleners een manier om waardigheid en respect te tonen, ook wanneer woorden tekortschieten.

De gemeenschap speelt hierin vaak een actieve rol, door praktische steun te bieden, aanwezig te zijn, samen du'a (smeekebed) te verrichten en verantwoordelijkheid voor elkaar te dragen. In de islam wordt het tonen van respect voor de overledene gezien als een belangrijke religieuze plicht. Het zorgvuldig uitvoeren van rituelen maakt dit zichtbaar.

Deze gids is met zorg ontwikkeld en intern goedgekeurd door zorgorganisatie Careyn. Zij onderschrijven het belang van cultuursensitieve, persoonsgerichte zorg en ondersteunen het gebruik van deze handreiking binnen de organisatie. De inhoud is bewust zo vormgegeven dat de gids ook inzetbaar is binnen andere zorgorganisaties en toepasbaar is in diverse zorgsettings.

Kortom: het omgaan met overlijden in de islam is een diep spiritueel én sociaal proces. Deze gids helpt zorgverleners om het stervensproces, de rituelen en de behoeften van islamitische families beter te begrijpen, zodat zij met respect, rust en kennis kunnen begeleiden, voor de overledene én voor degenen die achterblijven.

De stervensfase

DE STERVENSFASE

Stap 1: Het lichaam richting de Ka'ba (Mekka)

De stervensfase wordt gezien als een heilig moment, een overgang van het tijdelijke naar het eeuwige leven. Het is een periode waarin lichamelijke zorg en spirituele begeleiding onlosmakelijk verbonden zijn. Een van de handelingen die in deze fase veel betekenis heeft, is het plaatsen van het lichaam richting de Ka 'ba (Mekka), de qibla, dezelfde richting waarin moslims bidden.

Deze praktijk komt niet voort uit cultuur of traditie, maar heeft een duidelijke religieuze basis. De Profeet Mohammed (vrede zij met hem) zei:

*“Het huis van Allah is jullie qibla – levend én stervend.”*¹

Dit benadrukt dat de richting naar Mekka niet alleen relevant is tijdens gebed, maar ook in de laatste levensfase. Het drukt verbinding, aanbidding en overgave uit, zelfs wanneer iemand zelf niet meer kan spreken of bidden.

Deze handeling werd zichtbaar toegepast in de tijd van de metgezellen. Abdullah ibn Umar, zoon van de metgezel Umar ibn al-Khattab, gaf door aan de gemeenschap:

*“Wanneer iemand van jullie op sterven ligt, richt hem dan naar de qibla.”*²

Dit advies werd niet willekeurig gegeven. Voor de metgezellen was het sterven meer dan een lichamelijk proces: het werd gezien als het laatste moment van aanbidding, een terugkeer naar Allah. Door de stervende richting de Ka 'ba te plaatsens, werd:

- De spirituele verbinding met Allah benadrukt.
- Het vertrek gezien als een daad van overgave.
- En werd het einde van het leven verbonden met dezelfde richting waarin men bidt en begraven wordt.

Historische beschrijvingen, waaronder die over de laatste dagen van de Profeet Mohammed (vrede zij met hem), laten zien dat zijn bed richting de qibla stond. Islamitische geleerden zien dit als een stille bevestiging van de spirituele waarde van deze handeling.³

Voor families biedt dit zichtbare troost: zij ervaren dat hun geliefde sterft in verbondenheid en waardigheid. Voor zorgverleners kan het richten naar de qibla een eenvoudige maar krachtige manier zijn om aan te sluiten bij geloofsbeleving en een gevoel van rust te ondersteunen.

In de praktijk betekent dit dat, wanneer het lichamelijk mogelijk is, het gezicht, bovenlichaam of bed richting Mekka geplaatst wordt. Wanneer dat niet haalbaar is, wordt de intentie benadrukt en met woorden erkend: *“Hij/zij is richting de qibla geplaatst.”*

Stap 2: De laatste woorden, de geloofsbelijdenis (Shahada)

Gesproken woorden hebben een belangrijke betekenis. Ze worden gezien als een vorm van gebed, troost en begeleiding. Vooral in bijzondere momenten zoals geboorte en sterven. Daarom wordt het leven van een moslim geopend met religieuze woorden, wanneer bij de geboorte de gebedsoproep zacht in het oor van het kind wordt gefluisterd. Op dezelfde manier wordt het leven idealiter afgesloten met het uitspreken van de geloofsbelijdenis, ook wel de shahada genoemd:

“La ilaha illallah, Muhammad Rasulallah” – er is geen god behalve Allah, en Mohammed is Zijn Boodschapper.

Deze zin vormt de kern van islamitische identiteit. Het is de eerste stap die een moslim uitsprekt bij toetreding tot het geloof, en het laatste dat men hoopt uit te spreken bij vertrek uit het leven. De Profeet Mohammed (vrede zij met hem) benadrukte dit belang in een overlevering: *“Wie als zijn laatste woorden zegt: ‘La ilaha illaAllah’, zal het Paradijs binnengaan”*.⁴ Daarmee wordt de geloofsbelijdenis binnen de islam niet slechts gezien als een symbolische wens, maar als een spirituele begeleiding richting het hiernamaals.

In de praktijk gebeurt dit op zachte, menselijke wijze. Wanneer de stervende nog kan spreken, wordt hij of zij rustig aangemoedigd om deze woorden uit te spreken, niet geforceerd, maar uitnodigend. Wanneer spreken niet meer mogelijk is, nemen geliefden, zorgverleners of een imam deze rol over en fluisteren zij de woorden in het oor, of reciteren zij deze kalm in de nabijheid van het bed. Zelfs wanneer de mond niet meer kan spreken, leeft de intentie voort: het geloof wordt meegedragen in het vertrek.

Voor moslims is dit moment emotioneel diep betekenisvol. Het geeft de ervaring dat hun geliefde niet alleen sterft, maar begeleid wordt met woorden van geloof. Het sterven wordt zo geen abrupt einde, maar een overgang: een vertrek met getuigenis, een laatste adem die gedragen wordt door hoop. Voor zorgverleners betekent dit ruimte bieden; rust, stilte, en het gunnen van dit moment aan familie is een vorm van waardigheid en spirituele ondersteuning.

Daarom geldt het volgende: als het leven wordt gedragen door geloof, dan moet het sterven ermee bezegeld worden. Het uitspreken van de geloofsbelijdenis is daarom niet slechts een ritueel, maar een laatste vorm van overgave, een zachte begeleider van de ziel.

Stap 3: Het reciteren van surat Yasin

In de laatste levensfase speelt het luisteren naar religieuze woorden een troostende rol. In deze periode wordt surat Yasin gereciteerd, een hoofdstuk uit de Qur’an dat bekendstaat om zijn diepe spirituele werking en verzachtende toon. Waar de geloofsbelijdenis de tong begeleidt, begeleidt deze recitatie het hart.

Surat Yasin wordt gezien als *“het hart van de Qur’an”*. De Profeet Mohammed (vrede zij met hem) moedigde deze praktijk daarom aan en zei: *“Reciteer Yasin over jullie stervenden”*.⁵ Deze aanbeveling vormt de religieuze basis voor dit gebruik.

Islamitische geleerden leggen uit dat Yasin passages bevat die de ziel geruststellen, verwijzen naar vergeving, spreken over de vergemakkelijking van de dood en herinneren aan de terugkeer naar Allah. Daarom wordt dit hoofdstuk gezien als het meest geschikt om te reciteren tijdens sterven. Hoewel er geen lange verhaalachtige gebeurtenis wordt overgeleverd zoals bij sommige andere rituelen, zijn er in de bronnen duidelijke aanwijzingen dat de gemeenschap van Medina, bestaande uit leerlingen van de metgezellen deze praktijk daadwerkelijk toepaste op basis van deze profetische uitspraak.

In de praktijk betekent dit dat familieleden, imams of aanwezigen surat Yasin zachtjes reciteren naast het bed. Soms wordt de tekst afgespeeld wanneer niemand aanwezig is die het kan uitspreken. Het doel is niet volume of prestatie, maar begeleiding: de woorden worden ervaren als licht, troost en spirituele aanwezigheid.

Voor families heeft dit moment vaak een dubbele betekenis. Het is een gebed, zij vragen om vergemakkelijking van de overgang, maar ook een houvast. In een fase waarin emoties hoog zijn en woorden soms ontbreken, biedt recitatie structuur. Het geeft hun een rol, een manier om aanwezig te zijn en liefde uit te drukken vanuit geloof.

Voor zorgverleners kan het waardevol zijn om te weten dat Qur’an recitatie voor moslims geen achtergrondgeluid is, maar een handeling van verbondenheid en begeleiding.

Binnen de islam bestaan verschillende opvattingen over het reciteren van Surat Yasin bij stervenden. Hoewel veel moslimgemeenschappen dit als troostend en aanbevolen ervaren, zijn er ook moslims die dit niet als religieus voorgeschreven beschouwen.

Het is daarom belangrijk om dit niet te forceren. Vraag altijd aan de familie of zij prijs stellen op recitatie. Wanneer hier geen behoefte aan is, volstaat stilte, dua of eenvoudige aanwezigheid. Respect voor religieuze beleving betekent ook ruimte laten voor verschil.

Bij overlijden

Stap 1: Het sluiten van de ogen: een smeekbede van rust

Wanneer iemand overlijdt, is één van de eerste handelingen; het sluiten van de ogen. Dit lijkt een klein gebaar, maar binnen de geloofstraditie heeft het een diepe spirituele en symbolische betekenis. Het sluiten van de ogen laat het lichaam tot rust komen en markeert voor familie het begin van het afscheid. Het wordt gezien als een vorm van eerbied: het gezicht van de overledene wordt verzorgd met waardigheid.

In islamitische overleveringen wordt beschreven dat de Profeet Mohammed (vrede zij met hem) zelf de ogen sloot van Abu Salama, een metgezel die overleed. Nadat hij dit had gedaan, sprak hij een smeekbede uit en zei tegen de aanwezigen: *“Wanneer de ziel wordt weggenomen, volgen de ogen haar”*⁶, en vormt de basis van het ritueel zoals moslims dat vandaag kennen.

Het sluiten van de ogen wordt vaak vergezeld door een korte dua, een smeekbede om rust en barmhartigheid voor de overledene. Hiermee wordt niet alleen het lichaam verzorgd, maar wordt de ziel meege dragen in woorden. De overlevering vertelt dat na het sluiten van de ogen de Profeet Mohammed (vrede zij met hem) bad: *“O Allah, vergeef [naam overledene], verhoog zijn graad onder de recht geleiden, breid zijn graf uit en verlicht het voor hem.”* Deze du'a of een vergelijkbare smeekbede wordt door moslims uitgesproken wanneer zij de ogen sluiten van hun geliefde.

Voor families heeft dit moment intens emotionele waarde. Het eerste fysieke afscheid wordt omringd met woorden. Er wordt geen haast gemaakt: het is een zorgmoment dat verdriet, respect en geloof samenbrengt.

Voor zorgverleners is het goed te weten dat het sluiten van de ogen voor moslims niet alleen een praktische handeling is, maar een spirituele. Wanneer familie aanwezig is, nemen zij dit meestal zelf graag op zich. Als er geen familie is, kan een zorgverlener deze handeling verrichten, met rustige bewegingen en eventueel met toestemming of stille intentie voor de overledene.

Het sluiten van de ogen wordt zo een eerste stap in waardig afscheid. Het maakt zichtbaar dat de ziel is vertrokken en dat het lichaam rust mag vinden, gedragen door woorden van smeekbede en genade.

Stap 2: Het sluiten van de mond

Na het sluiten van de ogen volgt vaak het sluiten van de mond van de overledene. Dit lijkt een praktische handeling, maar heeft een duidelijke spirituele gronding: het bewaren van waardigheid, rust en voorbereiding op de rituele verzorging die nog volgt.

Het lichaam wordt ook na overlijden gezien als een amana, een toevertrouwd bezit dat met zorg, eerbied en rust behandeld moet worden. Daarom wordt het gezicht van de overledene verzorgd en wordt de mond gesloten, zodat het lichaam niet in een open, kwetsbare houding wordt achtergelaten.

Deze handeling is niet slechts cultureel, maar wordt ook religieus onderbouwd. In Sunan Abu Dawud staat dat de Profeet Mohammed (vrede zij met hem) aanwezigen instrueerde om de mond van de overledene te sluiten. Dit vormt de basis voor wat islamitische geleerden later als aanbevolen handeling (mustahab) beschreven.⁷

Mocht de overledene een gebitsprothese in hebben, dan moet deze verwijderd worden. Het sluiten van de mond gebeurt doorgaans door de kaak voorzichtig omhoog te brengen en deze met behulp van een doek of ondersteunend materiaal in positie te houden. Dit voorkomt dat de mond na overlijden openvalt doordat spieren ontspannen en geeft het gezicht een rustige, gesloten uitdrukking. Voor families heeft dit moment vaak een diep emotionele betekenis; het voelt als een laatste vorm van zorg, een gebaar van eerbied voor degene die vertrokken is.

Wanneer familie aanwezig is, voeren zij deze handeling vaak zelf uit of vragen zij iemand die vertrouwd is met rituele verzorging. Als niemand aanwezig is, kan een zorgverlener deze handeling zorgvuldig uitvoeren; langzaam, met kalme bewegingen als teken van respect. Daarbij kan in stilte een intentie of smeekbede worden gezegd voor rust en barmhartigheid.

Zo wordt het sluiten van de mond niet alleen gezien als een noodzakelijke voorbereiding voor wassen en bewaring, maar als een eerste stap in de rituele begeleiding van de overledene: de ziel is vertrokken, maar haar waardigheid blijft.

Stap 3: Positioneren van het lichaam: voorbereiding op de rituele wassing

Na overlijden wordt het lichaam op een zorgvuldige en waardige manier gepositioneerd. Eén van de belangrijkste aandachtspunten hierbij is de plaatsing van de armen: deze worden bij voorkeur langs het lichaam gelegd. Dit gebeurt niet alleen uit eerbied, maar met een praktische en rituele reden.

De islamitische uitvaart kent een verplichte wassing van het lichaam (ghusl), waarbij het volledige lichaam voor zover mogelijk met water gereinigd wordt. Wanneer de armen langs het lichaam liggen, blijft het lichaam toegankelijk voor rituele verzorgers en kan water bij alle te reinigen zones komen. Dit helpt de betrokkenen om de ghusl correct en volledig uit te voeren.

In de praktijk komt het regelmatig voor dat lichamen na overlijden in een andere houding worden neergelegd, zoals met de armen op de buik gevouwen of in een verstijfde positie. Wanneer rigor mortis (het verstijven van spieren) optreedt, worden de armen soms moeilijk of zelfs niet meer naar beneden te krijgen. Dit vormt voor rituele verzorgers een fysieke belemmering bij de wassing: niet alle lichaamsdelen kunnen dan bereikt worden, wat de ervaring en uitvoering van het ritueel bemoeilijkt. Daarom wordt aanbevolen om de armen direct na overlijden rustig langs het lichaam te leggen, wanneer het lichaam nog soepel is.

Islamitische fiqh-bronnen beschrijven dat de overledene voorbereid moet worden op de rituele wassing en dat het positioneren van het lichaam kan worden gezien als een “eerste stap” in dit proces. Dit wordt door geleerden omschreven als een aanbevolen handeling (mustahab) die de uitvaartzorg vergemakkelijkt.⁸

Het is belangrijk te benadrukken dat er ook ruimte is voor uitzonderingen. Wanneer de toestand van het lichaam het niet toelaat, bijvoorbeeld bij sterke lijkstijfheid, trauma of medische beperkingen wordt er geen dwang toegepast. Islamitische regelgeving erkent noodzaak (darura): als het fysiek niet mogelijk is, wordt er omgegaan met wat haalbaar is. De intentie blijft leidend.

Voor zorgverleners betekent dit dat vroegtijdige, zachte positionering van de armen een vorm van steun biedt aan zowel de overledene als de uitvaartzorg. Het maakt toekomstige handelingen waardiger, eenvoudiger en pijnvrij, voor de levenden die dit uit liefde doen.

Het lichaam mag dan zijn teruggekeerd, maar de zorg voor waardigheid blijft zichtbaar tot de laatste handeling.

Stap 4: Verwijdering van medische hulpmiddelen

Naast spirituele rituelen volgt ook een fase van lichamelijke zorg. Een belangrijk maar vaak onbekend onderdeel is het verwijderen van medische hulpmiddelen waar mogelijk. Denk aan infusen, sondes, katheters, pleisters of monitoringmaterialen. Deze handeling heeft zowel praktische als religieuze betekenis.

Medische hulpmiddelen kunnen de wassing (ghusl) belemmeren: zij blokkeren toegang tot huid, voorkomen volledige reiniging of laten sporen achter die als onwenselijk worden gezien.

Daarom wordt aanbevolen om waar mogelijk en zonder schade aan het lichaam:

- Infusen, lijnsystemen en katheters te verwijderen.
- Pleisters en tape los te maken.
- Verband en materialen af te nemen.
- En elektronische systemen los te koppelen.

Deze handelingen maken het lichaam niet alleen vrij van medische attributen, maar bereiden het ook ritueel voor. Fiqh-bronnen beschrijven dat het schoonmaken en voorbereiden van de overledene vóór ghusl een aanbevolen handeling (mustahab) is, zolang dit zonder schade kan.⁹

Tegelijkertijd bestaan er uitzonderingen. Wanneer er sprake is van een medische reden om materialen te laten zitten, zoals juridische dossiervorming, obductie-eisen, infectiepreventie of een coronair beleid, moet dit worden gerespecteerd. Bij noodzaak (darura) wordt de wassing uitgevoerd voor zover mogelijk.

Voor families vormt het verwijderen van hulpmiddelen vaak een zichtbaar moment van loslaten. Apparatuur wordt stilgezet, slangen worden losgemaakt, het lichaam wordt bevrijd van alles wat met ziekte en behandeling te maken had. De zieke wordt mens, geliefde en geen patiënt meer.

Voor zorgverleners vraagt dit om rustige handelingen, uitleg aan de familie en samenwerking met uitvaartprofessionals wanneer dat passend is. Ook is het behulpzaam om na verwijdering van hulpmiddelen het lichaam zacht af te dekken of op te frissen, zodat nabestaanden rust ervaren.

In deze fase wordt zichtbaar wat moslims geloven: het lichaam wordt nu voorbereid op een reiniging die geen medische, maar een spirituele betekenis heeft. De zorg verschuift van behandelen naar eerbiedig afronden- en dat mag voelbaar zijn.

Stap 5: Beperken van contact

Na het overlijden wordt er gestreefd naar zo min mogelijk lichamen contact met het lichaam door zorgpersoneel en externe partijen. Dit heeft meerdere betekenislagen: het gaat om eerbied, rituele reinheid, bescherming van waardigheid én het respecteren van de islamitische principes rond eerbaarheid.

Waar het tijdens het leven zorg ontving als patiënt, ontvangt het na overlijden zorg als geliefde die terugkeert naar Allah. Daarom wordt aanraking zorgvuldig en bewust uitgevoerd. De Profeet Mohammed (vrede zij met hem) gaf aan hoe groot deze eerbied is door te zeggen: *“Het breken van het bot van een overledene is zoals het breken van het bot van een levende”*.¹⁰ Waarmee zichtbaar wordt dat het lichaam nog steeds waardigheid bezit.

Naast het beperken van onnodige aanraking bestaat ook het principe dat verzorging idealiter door iemand van hetzelfde geslacht gebeurt. Dit geldt tijdens het leven, maar strekt zich ook uit tot de periode na overlijden. Lichamelijke zorg; zoals reinigen of wassen, wordt gezien als een intieme handeling. Daarom wordt het als waardiger ervaren dat een man door een man verzorgd wordt en een vrouw door een vrouw. Fiqh-bronnen leggen dit principe uit onder het begrip haya, eerbaarheid, waarbij het lichaam beschermd wordt tegen onnodige blootstelling.¹¹

In de praktijk betekent dit dat wanneer noodzakelijke handelingen verricht worden zoals; het sluiten van de ogen, mond of het verwijderen van medische hulpmiddelen, zorgprofessionals van hetzelfde geslacht hier bij voorkeur de uitvoering op zich nemen. Wanneer dit niet mogelijk is, geldt het principe van noodzaak (darura): de handeling mag uitgevoerd worden, maar verdere aanraking wordt zoveel mogelijk beperkt.

Voor families is dit terughoudendheid vaak juist geruststellend. Het voelt als bescherming van hun geliefde. Het laat zien dat het lichaam niet meer als medisch object wordt benaderd, maar als mens die met rust gelaten moet worden. Zij ervaren het als erkenning dat de overledene ook na overlijden volgens geloofsnormen behandeld wordt. Veel families nemen bovendien zelf de leiding in rituele zorgmomenten, het beperken van contact door externen geeft hun ruimte om dit te doen.

Het beperken van aanraking is daarom meer dan een klinische keuze, het is een uitdrukking van waardigheid. Het lichaam heeft zijn reis beëindigd. De zorg die nu gegeven wordt, is geen behandeling meer, maar bewaring van eer, rust en terugkeer.

Stap 6: Snelheid van de uitvaart

Na het overlijden kent de islamitische traditie een belangrijk uitgangspunt: het lichaam moet zo snel mogelijk begraven worden, bij voorkeur binnen 24 uur. Deze haast is niet uit ongeduld, maar uit eerbied geboren: de dood wordt gezien als het begin van de ontmoeting met Allah, niet als een periode om te rekken.

De Profeet Mohammed (vrede zij met hem) zei: *“Haast je met de begrafenis”*.¹² Islamitische geleerden leggen uit dat dit betekent: stel het ritueel niet onnodig uit, tenzij er een legitieme reden is, zoals wachten op essentiële nabestaanden, juridische handelingen of praktische noodzakelijkheid.

De overtuiging achter deze snelheid wortelt in meerdere redenen:

- **Rust voor de overledene:** moslims geloven dat het lichaam rust vindt wanneer het aan zijn bestemming is toevertrouwd;
- **Verlichting voor de ziel:** in veel fiqh-tradities wordt beschreven dat de ziel wacht op overgang en dat uitstel spanning kan geven;
- **Zorg voor nabestaanden:** lang uitstel kan verdriet intensiveren of belemmeren.

Daarom wordt er in islamitische gemeenschappen vaak al binnen uren na overlijden gewerkt aan uitvaartvoorbereidingen, en zijn rituele wassers, begraafplaatsen en moskeeën daarop ingericht. De traditie leeft voort in de praktijk: familieleden bellen direct, rituele verzorgers worden geactiveerd, het lichaam wordt afgerond en de reis naar de rustplaats begint.

Voor zorgverleners roept deze snelheid soms vragen op: waarom geen tijd nemen, waarom geen uitgebreide opbaring of ceremoniële vertraging? Het antwoord ligt in de geloofsbeleving. De islam kent rituelen die troost bieden zonder langdurige opbaringscultuur. Nabestaanden ervaren rust in beweging, niet in stilstand.

Tegelijkertijd erkent de islam dat omstandigheden kunnen verschillen. Wanneer bureaucratie, medische procedures of familieomstandigheden vertraging veroorzaken, geldt het principe darura (noodzaak): wat noodzakelijk is, mag gebeuren. Uitstel door context is geen zonde, zolang er geen opzettelijke vertraging is.

Voor families is het fijn wanneer zorgorganisaties ruimte begrijpen voor deze snelheid, snelle medische vrijgave, duidelijke communicatie, prioriteit bij vervoer of administratieve stappen. Een team dat begrijpt waarom moslims snel begraven willen worden, werkt niet alleen logistiek correct, maar biedt ook menselijke en spirituele ondersteuning.

Snel begraven is daarom voor moslims niet koortsachtig of ongeduldig, het is het laatste recht van de overledene: thuiskomen, in aarde rust vinden, en door begrafenisgebeden begeleid worden naar het hiernamaals.

Stap 7: Lichaam bedekken

Na overlijden wordt bij moslims het lichaam bedekt met een doek; vaak wit, maar in veel gemeenschappen ook groen. Deze bedekking heeft praktische én spirituele betekenis. Het is zichtbare bescherming van het lichaam, maar ook een symbool van waardigheid, rust en verbondenheid met geloof.

Groen is binnen de islam traditioneel een kleur van hoop, paradijs en barmhartigheid. In de Qur'an wordt groen herhaaldelijk genoemd als kleur van de kleding en tuinen van het paradijs. Daarom wordt een groen kleed door veel moslims gezien als een kleur van troost en eindbestemming.

Hoewel de bedekking van het lichaam religieus wordt ondersteund, is het gebruik van een specifieke kleur cultureel bepaald en niet religieus verplicht. Islamitische fiqh beschrijft dat het lichaam van de overledene bedekt moet worden om eerbaarheid (haya) te waarborgen en bescherming te bieden tegen blootstelling, maar noemt geen verplichte kleur. In veel gemeenschappen wordt wit gebruikt als kleur van reinheid en eenvoud. Binnen de Turkse gemeenschap is wit vrijwel standaard. In andere landen en regio's wordt ook groen gebruikt. De essentie ligt dus niet in de kleur, maar in de waardige bedekking en intentie van eerbied.¹³

Het bedekken van het lichaam dient meerdere doelen:

- Het geeft rust aan familie, omdat de overledene beschermd en gerespecteerd ligt.
- Het markeert dat de medische fase is afgesloten en de rituele zorgfase begint.
- Het voorkomt visuele belasting voor nabestaanden, vooral direct na overlijden.
- Het vormt een symbool van gebed, families leggen vaak de hand op het kleed en spreken du 'a (smeekegbed) uit.

Voor zorgverleners betekent dit dat het bedekken van het lichaam een belangrijk ritueel moment is. Ondersteuning kan bestaan uit:

- Ruimte geven om dit zelf te doen.
- Vragen of er een voorkeur is voor doek of kleur.
- Of zelf het lichaam zorgvuldig te bedekken wanneer familie niet aanwezig is.

Wanneer er geen groen kleed beschikbaar is, wordt vaak een wit laken gebruikt.

Wanneer het kleed wordt neergelegd, wordt er vaak zacht een du'a uitgesproken: om rust, vergiffenis en verlichting van het graf. Het moment voelt voor families als de eerste stap van overgave, de overledene ligt nu in rust, afgeschermd van de wereld, wachtend op de reis naar zijn of haar laatste bestemming.

“Inna lillahi wa inna ilayhi raji'un.” (Wij behoren aan Allah toe en tot Hem keren wij terug.)¹⁴

Stap 8: Salat al-Janaza – het dodengebed

Na het overlijden en de rituele wassing wordt voor de overledene het islamitische dodengebed verricht: Salat al-Janaza. Dit gebed wordt meestal uitgevoerd in de moskee of bij de begraafplaats, vóór de daadwerkelijke begrafenis.

Salat al-Janaza is geen gebed zoals de dagelijkse gebeden. Er zijn geen buigingen of knielingen. Het gebed bestaat uit staande momenten waarin smeebeden worden uitgesproken voor de overledene. De kern van dit gebed is het vragen om vergeving, barmhartigheid en verlichting van het graf.

De Profeet Mohammed (vrede zij met hem) benadrukte het belang van dit gebed. Hij zei dat wie het dodengebed verricht, beloond wordt, en wie ook meegaat naar de begrafenis, nog meer beloning ontvangt.¹⁵

Voor families is dit gebed een essentieel moment van collectieve steun. De gemeenschap staat letterlijk achter de overledene en bidt samen. Het symboliseert verbondenheid en verantwoordelijkheid voor elkaar.

Kunnen niet-moslims deelnemen?

Medewerkers die aanwezig zijn bij het dodengebed hoeven niet actief mee te bidden als zij dat niet willen of zich daar niet comfortabel bij voelen. Respectvolle aanwezigheid is voldoende.

Wie wel wil deelnemen, kan eenvoudig blijven staan met de groep tijdens het gebed en in stilte een eigen gedachte of wens uitspreken. Actief meebidden met islamitische gebedsformules wordt doorgaans alleen gedaan door moslims, maar aanwezigheid wordt vrijwel altijd gewaardeerd als teken van respect.

Voor zorgorganisaties kan het helpend zijn om medewerkers vooraf te informeren over:

- Hoe het gebed verloopt (staand, zonder buigingen)
- Dat het meestal kort duurt (5-10 minuten)
- Dat stilte en respect voldoende zijn.

Wat betekent dit voor zorgverleners?

Wanneer een zorgvrager overlijdt, kan het helpend zijn om aan de familie te vragen:

- Wordt het dodengebed in de moskee verricht?
- Is er een moment waarop personeel eventueel afscheid kan nemen?

Door deze vraag te stellen toon je betrokkenheid zonder je op te dringen.

Salat al-Janaza is uiteindelijk een collectief gebed voor rust en vergeving. Een laatste dienst die de gemeenschap aan de overledene bewijst.

Stappenplan

Wat kan je doen als zorgverlener, afdeling en organisatie?

Dit stappenplan biedt concrete handvatten voor het begeleiden van islamitische zorgvragers in de laatste levensfase en direct na overlijden. Het helpt handelingsverlegenheid verminderen en zorgt dat rituelen en wensen zoveel mogelijk kunnen worden gerespecteerd.

1. Zorgverlener

Bij opname:

- Vraag na bij welke bank of maatschappij de uitvaartverzekering loopt.
- Vraag wie binnen de familie of sociale kring de uitvaart regelt.
- Bespreek welke islamitische uitvaartzorg gewenst is. Let op: niet elke uitvaartzorg is aangesloten bij een uitvaartverzekering. Attendeer familie hierop, zodat zij niet met onnodige kosten komen te staan.

Documenteer deze informatie in het dossier. Deze informatie is belangrijk, zodat de uitvaart soepel en georganiseerd verloopt en nabestaanden tijdig ondersteund kunnen worden.

Wanneer er geen uitvaartverzekering is:

- Informeer nabestaanden over de mogelijkheid van een islamitisch noodfonds: dit geldt uitsluitend wanneer naasten kunnen aantonen dat zij de uitvaartkosten niet zelf kunnen dragen.

Tijdens de stervensfase en na overlijden:

- De focus ligt op het ondersteunen van de nabestaanden: luisteren, ruimte geven, informeren en begeleiden.
- Doorgaans worden maximaal 10 personen toegelaten rond het overlijden; uitgebreid afscheid kan later plaatsvinden in het uitvaartcentrum.
- Meld het overlijden direct bij de arts voor schouw.
- Verwijder na de schouw, indien mogelijk, medische hulpmiddelen.
- Schakel indien gewenst een islamitische geestelijk verzorger, imam of rouwcoach in voor spirituele ondersteuning.
- Doorloop de stappen zoals beschreven in het onderdeel 'Bij overlijden'.

2. Afdeling/ Teamniveau

Zorg voor middelen die cultuursensitieve zorg praktisch maken:

- Een waak box met onder meer:
  - Kompas (voor het bed richting Mekka/Oosten),
  - Groene of witte doek om het lichaam te bedekken,
  - Hydrofiele doeken om de mond te fixeren,
  - Cd-speler of speaker met Qur'an-recitatie (bijvoorbeeld Surat Yasin).
- Zorg dat het team weet:
  - Welke rituelen belangrijk zijn.
  - Dat nabestaanden vaak zelf zorg willen verrichten.
  - En dat rust en privacy essentieel zijn.
- Benoem binnen het team wie verantwoordelijk is voor:
  - Het begeleiden van familie.
  - Coördinatie met uitvaartzorg.
  - En het in orde maken van benodigd papierwerk.

3. Organisatieniveau

Procesondersteuning is cruciaal voor islamitische uitvaartzorg:

- **Artzen schouwen zo snel mogelijk**, ook 's avonds, in het weekend of tijdens feestdagen, dit versnelt het proces voor families en uitvaartzorg.
- **Overlijdensdocumenten worden direct ingevuld** en beschikbaar gesteld: uitvaartverzorger hebben deze nodig voor registratie en vervoer.
- **Maatschappelijke documenten moeten binnen handbereik zijn:**
  - Overlijdensverklaring,
  - Doorplaatsingsverklaring,
  - En formulieren voor repatriëring. (Medical Statement)

Een belangrijk onderdeel is het Medical Statement (repatriëringdocument: niet-besmetverklaring). Dit document is verplicht wanneer een overledene naar het buitenland wordt overgebracht. De uitvaartzorg heeft dit nodig om het vervoer te regelen, en het moet worden ondertekend of gestempeld door de schouwarts. Zorg daarom dat dit proces bekend is binnen de organisatie en dat het juiste formulier beschikbaar is op de afdeling.

Wanneer deze stappen worden toegepast, door zorgverlener, team en organisatie, ontstaat er een bedding van rust en begeleiding. Families ervaren dan dat hun geliefde niet slechts medisch gezien wordt, maar als mens en als gelovige. Het proces wordt voorspelbaar, gedragen en betekenisvol: handelingen zijn geen losse acties, maar onderdelen van een rituele reis.

Terwijl administratieve afhandeling, schouw en coördinatie met uitvaartzorg plaatsvinden, is het goed om te beseffen dat er voor families een emotioneel en spiritueel tussenmoment bestaat: wachten. In veel culturen binnen de islam wordt dit moment verzacht door iets eenvoudigs maar symbolisch: het aanbieden van een glaasje melk of water en een dadel aan nabestaanden.

Dit gebaar komt voort uit sadaqa; het idee dat zelfs een kleine vorm van liefdadigheid troost brengt en de gemeenschap versterkt. Het is een teken van zorg voor de levenden, op het moment dat zij de doden uit handen geven. Een dadel is binnen de islam een voedsel van zegen, melk een symbool van zachtheid en troost. Door dit beschikbaar te maken, geeft een afdeling of organisatie een tastbare erkenning aan verdriet, geloof en nabijheid.

Zo worden protocollen menselijk, rituelen toegankelijk, en zorg werkelijk betekenisvol.

Dankwoord

Deze gids is niet alleen geschreven vanuit kennis, maar vooral vanuit ervaringen. Vanuit momenten aan het bed, vanuit gesprekken met families, vanuit stilte in kamers waar woorden soms ontbraken.

Ik wil in het bijzonder de families bedanken die mij toelieten in hun meest kwetsbare momenten. Het vertrouwen dat zij schonken om mee te kijken, mee te denken en soms mee te waken heeft mij gevormd en verdiept. Hun verhalen en hun waardigheid hebben deze gids richting gegeven.

Ook wil ik mijn collega's bedanken. Zorgverleners die openstonden voor vragen, voor andere perspectieven en voor het gesprek over religie en cultuur binnen de zorg. Het vraagt moed om niet alles te weten, maar wel bereid te zijn te leren. Die houding heb ik gezien en die verdient erkenning.

Mijn dank gaat eveneens uit naar iedereen die zich dagelijks inzet voor waardige zorg in de laatste levensfase. Of dat nu zichtbaar is of niet. De kleine handelingen, de rustige aanwezigheid, het respect voor verschillen, zij maken een wereld van verschil.

Ik hoop dat deze handreiking mag bijdragen aan meer begrip, meer rust en meer handelingszekerheid in momenten die voor families alles betekenen.

Moge dit werk een bijdrage zijn aan zorg die niet alleen professioneel is, maar ook menselijk: tot de laatste adem.

Bronnenlijst

1. Sunan Abu Dawud - Hadith: *“Het huis van Allah is jullie qibla, levend en stervend.”*
2. Ibn Qudamah, Al-Mughni - Overlevering van Abdullah ibn Umar over het richten van de stervende naar de qibla.
3. Ibn Kathir, Al-Bidayah wa'n-Nihayah - Historische beschrijvingen van de laatste dagen van de Profeet Mohammed (vrede zij met hem) en fiqh-uitleg over qibla richting bij stervensfase.
4. Sahih Muslim, Kitab al-Iman - Hadith: *“Wie als zijn laatste woorden ‘La ilaha illallah’ zegt, zal het paradijs binnengaan.”*
5. Sunan Ibn Majah - Hadith: *“Reciteer Yasin over jullie stervenden.”*
6. Sahih Muslim - Overlevering over Abu Salama waarbij de Profeet (vrede zij met hem) zijn ogen sloot en een smeekbede uitsprak.
7. Sunan Abu Dawud - Overlevering waarin de Profeet (vrede zij met hem) instrueerde dat de mond van de overledene gesloten dient te worden.
8. Ibn Qudamah, Al-Mughni - Aanbeveling (mustahab) voor het voorbereiden en positioneren van het lichaam voor rituele wassing.
9. Ibn Qudamah, Al-Mughni - Het verwijderen van obstakels vóór rituele wassing wanneer dit zonder schade kan (mustahab-principe).
10. Sunan Ibn Majah - Hadith: *“Het breken van het bot van een overledene is zoals het breken van het bot van een levende.”*
11. Ibn Qudamah, Al-Mughni - Principe van eerbaarheid (haya): verzorging van de overledene bij voorkeur door iemand van hetzelfde geslacht.
12. Sahih Al-Bukhari - Hadith: *“Haast je met de begrafenis.”*
13. Ibn Qudamah, Al-Mughni - Bedekking van het lichaam als uiting van eerbaarheid; groene kleur cultureel verbonden met paradijssymboliek.
14. Qur'an, Surat Al-Baqarah (2:156) - *“Inna lillahi wa inna ilayhi raji'un.”*
15. Sahih al-Bukhari & Sahih Muslim - Hadith over de beloning voor het verrichten van Salat al-Janazah en het begeleiden van de begrafenis.

Samen nabij